

Bülent ÖZTÜRK*

Karadeniz Ereğli Müzesi'nden Herakles Aleksikakos'a Sunulan Bir Adağın Düşündürdükleri

Abstract: In this article an inscribed pedestal of a statuette held in the Karadeniz Ereğli Museum (Zonguldak/Devrek province) is presented. From the inscription it is understood that a man named Asklepiodoros, following the order of an oracle, dedicated the statuette to Heracles Alexikakos. This votive object and inscription encourage reflection on the presence and importance of Heracles' cult in Roman Bithynia and specifically Heraclea Pontica, the city named after Heracles as its mythological founder; the origin and the character of Heracles Alexikakos; and the ways that orders given by oracles were received and enacted upon. Based on the *epitheton* "Alexikakos", it is understood that this god's qualities include warding off ill and mischief. The earliest mention of the god goes back to 429 BC when the commentator of Aristophanes' *Frogs* notes that a shrine was built in his honour in the *demos* of Melitine following an outbreak of the plague at the beginning of Peloponnesian Wars; a statue of Heracles Alexikakos was created by the famous sculptor Hageladas of Argos for this shrine to honour the god's healing and heroic character. The suggested purpose of the dedication by Asklepiodoros to Heracles Alexikakos is also related to the god's healing qualities, and was the result of an order of the oracle after an incubation in the shrine of Heracles, or after a dream in which he had direct contact with the god, possibly in order not to be infected with the plague that affected the region. Besides being the first known votive inscription to Heracles in the territory of Heraclea Pontica, the statue demonstrates continuity of the cult of Heracles in Roman Bithynia. Representations of the "feet of a man", "club" and "lion skin" on the statuette puts forth this as a local variation of the famous Heracles Farnese of Lysippos produced in a local atelier; "a boar under the club" makes a reference to the fourth of Heracles' twelve Labours – the capture the Erymanthian boar.

Keywords: Heracles Alexikakos; Heraclea Pontica; Roman Bithynia; dedication; Asklepiodoros.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle,¹ Karadeniz Ereğli Müzesi'nde gerçekleştirdiğimiz epigrafik çalışmalar sırasında,² Zonguldak-Devrek'ten satın alma yoluyla müzeye kazandırıldığını öğrendiğimiz³ A.2001/940 envanter no'lu bir heykelcik kaidesiyle karşılaştık (Res. 1–4).⁴ Mermerden yapılmış, dikdörtgen şeklinde, üst kısmı kırılmış-yerinde olmayan bu

* Yrd. Doç. Dr. Bülent Öztürk, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kampüs – Adapazarı (bulentozturk@sakarya.edu.tr).

¹ Bu bağlamda izni veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Karadeniz Ereğli Müze Müdürü Sayın Ahmet Mercan ile çalışmalar sırasında her türlü kolaylığı sağlayan başta müze müdürü olmak üzere ayrıca müze arkeologları Sayın Ünver Göçen ve Sayın Onur Arslan'a teşekkür ederim.

² Karadeniz Ereğli Müzesi'nden daha önce tanıttığımız yazılı eserler için bk. Öztürk – Sönmez 2009, 129–138; 2011, 155–166; Öztürk 2013a, 505–528.

³ Eser, Devrek İlçesi Bılık Köyü Çay Mahallesi'nden bulunmuş olup, bu bilgiyi veren ve eseri müzeye kazandıran köy eşrafından Haşim Kapusuz'a teşekkürü bir borç bilirim.

⁴ Bu heykel kaidesi, ilk olarak Karadeniz Ereğli Müzesi'ndeki Devrek'ten bulunmuş eserler kapsamında tanıtılmıştır (Karağuz 2008, 58, res. 12; Karağuz et al. 2010, 147, dn. 153, E-Yazıtlar, no. 7, Levha LIX 3; CXVIII 2). Bu yayınlarda kaidenin fotosu, çizimi ve ölçüleri verilmiş olup, Türkçe çevirisi kısmen hatalı olarak sunulmuştur; ayrıca yazıtın içeriği veya bu adak üzerine herhangi bir yorum verilmemiştir. Karağuz 2008, 58, res. 12'deki fotoğraflardan yola çıkan SEG 58 1465, adağın Hellence metnini sunmuş ve editörü T. Corsten harf karakterlerinin ışığında adağı, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Öztürk 2013a, 511'de ise adağın genel tanıtımı yapılmış olup yazıtın Türkçe çevirisi verilmiş ve ayrıca aynı eserde s. 523, Resim 12'de fotoğrafı da sunulmuştur.

adak heykeltçisinin kaidesinin hemen üzerinde; solda, adaktaki muhtemel figürün, soldaki önde olan iki ayağı; sağda ise bir silindirik parçanın üzerinde alçak kabartma olarak bir sopanın ucu; altında, ön ve arka ayakları bükülmüş duran bir “domuz” betimi görülebilmektedir (Ölçüler: Y: 0.25 m; G: 0.31 m; D: 0.13 m; HY: 0.008 m–0.016 m). Kaidenin üzerinde ise 4 satırlık bir Hellence yazıt bulunmaktadır. Yazıt metni ve bu metnin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

- vac.* ἀγαθῆ ῥ τύχη
 2 Ἡρακλέα Ἀλεξικακόν
vac. Ἀσκληπιόδωρος *vac.*
 4 *vac.* κατὰ συνταγήν. *vac.*

İyi şansla! Asklepiodoros, kehanetin emri gereğince, Herakles Aleksikakos'u (adadı).

Kaide üzerindeki yazıttan anlaşıldığı üzere, Asklepiodoros adındaki bir kişinin Herakles Aleksikakos'a sunmuş olduğu bu adak; bulunduğu yer olan Devrek'in, adını Herakles'ten alan Herakleia Pontike'ye olan coğrafi yakınlığı, Herakleia'daki Herakles inancının önemi, Herakles Aleksikakos'un niteliği ve kökeni, kehanetin emrinin yerine getirilme usulleri ve ayrıca üst kısmı kırık heykeldeki eksik olan muhtemel betimler açısından bazı fikirlerin verilmesi gereğini doğurmuştur. Bu adakı değerlendirebilmek için öncelikle kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla yarı-tanrı kahraman Herakles'in, Devrek'e en yakın antik kentlerden biri olan ve adını verdiği Herakleia Pontike'nin dinsel hayatındaki yerini ve önemini; sonrasında ise Herakles Aleksikakos'un Antik Çağ'daki kökenine ve niteliğine ilişkin mevcut bilgileri ortaya koymak yerinde olacaktır.

Res. 1–4: Herakles Aleksikakos'a Adak Herakleia Pontike, M.S. 200–250 Karadeniz Ereğli Müzesi, Foto: B. Öztürk

Herakleia Pontike'de Herakles İnancı

Antik Çağ insanının çaresiz kaldığı doğal afetler, hastalıklar ve kötü güçler karşısında koruyucu sıfatıyla mitolojide yerini almış, ayrıca gücün ve iktidarın sembolü olarak kabul edilmiş Herakles,⁵ Antik Çağ coğrafyasında kendisine atfedilen birçok kahramanlığın yanı sıra, Pontos coğrafyasında başından geçen bazı mitolojik efsanelerle de anılır.⁶ Bundan başka Doğu Bithynia-Pontos-Paphlagonia bölgesinde Herakles'in önemini, ona adanan sunaklardan ve epigrafik kaynaklardan takip etmek mümkündür.⁷ Pontos ve Bithynia coğrafi bölgelerinin tam ortasında bulunan ve Dor kökenli Hellenler'in kurduğu varsayılan Herakleia'da Herakles'e duyulan saygı, anlaşılacağı üzere Herakles'in; bu kentin kurucusu, ko-

⁵ Herakles'in ortaya çıkışı, etkilendiği kültürler ve kültü hk. detaylı bilgi için bk. O. Gruppe, s.v. Herakles, RE VIII.1, 1912, 516–528; Burkert 1985, 208–212; Boardman et al. 1988a, 728–838; 1988b, 444–559; 1990a, 1–192; 1990b, 6–188; F. Graf, s.v. Herakles, DNP 5, 1998, 387–393.

⁶ Paus. 1,15,2; Diod. 4,16,1–4; 28,1; Phil. 2,3c,45; ayrıca bk. Arslan 2007, 4, dn. 15.

⁷ IKPolis 5: ἀγαθῆ τύχη· θεῶ Ἡρακλεῖ Ἀσκληπιάδης ἐξ εὐχῆς; ISinope 112: ἀγαθῆ τύχη θεῶ Ἡρακλεῖ Ἰουκοῦν-δοç. Konu hk. ayrıca bk. Olshausen 1990, 1881–1883; Saprykin 2010, 483vd.

ruyucusu ve isim babası olmasından ileri gelir. Bu durum, tüm Antik Çağ boyunca Herakleialıların hem yönetici sınıfının hem de halkının dini ve kültür hayatı üzerinde etkili ve belirleyici olmuştur.⁸ Herakles'in buradaki asıl önemi; Ozan Rhodoslu Apollonius'un (M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısı) Argonautlar Seferi ve Herakles'in, Miken kralı Eurystheus için üstlendiği 12 görevden birisinin burada geçtiği düşüncesine bağlanır. Hatta Herakles'in, bölgede Hellen kolonizasyon öncesi dönemde yaşayan yerel halkın (Mariandyenlerin) koruyucusu ve müttefiki olduğu fikri gene Apollonius'un eserinde yansıtılmaktadır.⁹ Atinalı yazar Ksenophon'un kaleme aldığı *Anabasis (Dönüş)* adlı eserinde, Herakles'in 12 görevinden birisi olarak yeraltına, Hades'in diyarına inip üç başlı Bekçi Köpek Kerberos'u çıkarttığı yer olarak Herakleia'daki mağaralar gösterilir.¹⁰ Roma Dönemi'ne ait birkaç sikkenin arka yüzünde Herakles'in, Cehennem Köpeği Kerberos'u yeryüzüne çıkarma sahnesi betimlenmiştir (Res. 5).¹¹ Bu öykülere istinaden kentte Herakles'e adanan kutsal bir alan ve Hades'e indiği varsayılan bir kutsal mağara olduğu düşünülür.¹² Bu bilgiyi veren Ksenophon'un, bilindiği üzere, Hellenler'den oluşan ücretli ordusuyla Pers ülkesinden kendi ülkesine dönüş yolunda uğradığı yerlerinden birisi de Herakleia olmuştur. Ksenophon, buradayken yola çıkıp çıkmaması konusunda "tanrısal olur" almak için Herakles *hegemon'a* (yol gösterici, kılavuz, önder) kurban kestiğini anlatır;¹³ ancak eserinin başka bölümlerinde de görüldüğü üzere, başka yerlerde de bu tanrının yol göstericiliğine sığınmıştır.¹⁴ Bu davranışı Herakleia kentine özgü bir davranış olarak algılamak zorlama olacaktır; ancak gene de Herakles'in kentinde anlamlı bir davranıştır. M.S. II. yüzyıl sonlarında yaşamış Pausanias ise *Periegesis tes Hellados* (Yunanistan'ın Tasviri) adlı eserinde, Herakleialıların, Maryandyenlerin Ülkesi'ni ele geçirmelerinden dolayı Olympia'daki Zeus Tapınağı'na, Herakles'in üstlendiği 12 görevini betimleyen adaklar adadığını anlatır.¹⁵ Kentteki Herakles kültürüne ilişkin ilk arkeolojik veriler, kentin yönetimini devralan Klearkhos Dönemi'nden (M.Ö. yak. 364–353/2) başlayarak Tiranlık Dönemi ve sonrasındaki Hellenistik Dönem nüsmatik belgelerinden gelmektedir.¹⁶ Bu sikkelerin genellikle ön yüzlerinde Herakles'in aslan postlu başı tasvir edilmekte olup (Res. 6), yarı-tanrı kahramanın mevcut yönetim tarafından siyasi propaganda aracı olarak yüceltildiği anlaşılır. Herakleialı Tarihçi Memnon'dan¹⁷ öğrendiğimize göre İskender sonrasında, Makedonya, Trakya ve Küçük Asya'nın bir bölümünde hüküm süren Makedon Lysimakhos'un (M.Ö. yak. 360–281) öldürülmesinden sonra, kendilerini tehdit eden Kral I. Seleukos Nikator (M.Ö. yak. 358–281) ile görüşen Herakleialı temsilci Khamaileon'un, Kral'a "*Seleukos!, Herakles karron'dur*" demesi, (*karron* sözcüğü ise, Dor diyalektinde '*daha güçlü*' anlamındadır) bu dönemde Herakles'in kentteki önemine ve koruyuculuğuna işaret etmesinin yanı sıra, hem bir Herakleialının hem de devleti temsil eden bir kişinin Herakles'e bakış açısını ortaya koyar.¹⁸ Ayrıca bu söylemi, "güç" kavramını o dönemde Herakles'le bütünleştiren bir düşünce yapısı olarak değerlendirmek de mümkündür. Memnon tarafından aktarılan Hellenistik Mısır Kralı III. Ptolemaios Euergetes'in (M.Ö. 246–222/1) Herakleia halkı için kentin *akropolis*'inde Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden bir Herakles Tapınağı inşa ettirdiği bilgisi, inanın mekânsal olarak kendine yer bulduğuna ve bu tapınakta kült adına rahip/rahibelerin

⁸ Hanell 1934, 26–29; 202–203; Saprykin 1978, 38–52; Saprykin 2010, 483.

⁹ Apoll. Rhod. 2,780–800; ayrıca bk. Saprykin 2010, 483.

¹⁰ Xen. an. 6,2,2. Ayrıca bk. Saprykin 1978, 39, 44.

¹¹ Rec. Gén. Héraclée 70 (M.S. III. yy.), 218–219 (III. Gordianus); SNG v. *Aulock* 378 (Septimius Severus).

¹² Saprykin 1978, 43–44.

¹³ Xen. an. 6,2,15.

¹⁴ Xen. an. 4,8,25; 6,5,24–25.

¹⁵ Paus. 5,26,7.

¹⁶ Rec. Gén. "Héraclée", 1–66.

¹⁷ Memnon 52,4–5.

¹⁸ Memnon 11,1. Ayrıca bk. Merkelbach 1991, 41.

görev yaptığına işaret eder.¹⁹ Gene aynı yazara göre kent, Romalılar tarafından ele geçirildiğinde (M.Ö. 71/70), *agora*'dan kentin diğer değerli hazineleri ve adaklarının yanı sıra; zarafeti ve stili bakımından ünlü sanat eserlerinden aşağı kalmayan; piramit şeklinde elbisesi, som altından yapılmış çekiçle dövülmüş sopası ve oklarla dolu sadağı bulunan meşhur Herakles heykeli de kentten götürülmüştür.²⁰ Bu heykelin varlığı, kentte Herakles adına bir tapınağın bulunduğunu doğrulayan diğer bir önemli bilgidir. Ancak kaynaklar kültü ve yapılanması hakkında detaylı bilgi vermezler.

Res. 5

Res. 6

Res. 5. Üç Başlı Köpek Kerberos'u Yakalayan Herakles Betimli Herakleia Pontike sikkesi arka yüzü III. Gordianus Dönemi, M.S. 238–244, *Rec. Gén.* 70 (<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=5249>)

Res. 6. Herakles Başı Betimli Herakleia Pontike Sikkesi ön yüzü Lysimakhos Dönemi, M.Ö. 302–281 *SNGBMC*, 1816 (http://wildwinds.com/coins/greece/bithynia/herakleia_pontika/SNGBMC_1816.jpg)

Roma Dönemi'nde kentteki Herakles kültürüne ilişkin, olasılıkla kentin Romalılar tarafından talan edilmesine veya birçok sanat eserinin buradan gemilerle götürülmesine bağlı olarak, bilgi sağlayabileceğimiz yeterli kaynak yoktur. Bu dönemde Herakleia'nın Batı Karadeniz kıyısındaki kolonisi, Kallatis'te²¹ (Mangalia) bulunmuş ve bugün Köstence'deki Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi'nde (*Muzeul de Istorie Nationala si Arheologie Constanta*, env. no. 1483) korunan mermer bir adak yazıtı Herakleia'daki Herakles kültürünün önemini yansıtan bir belge olarak dikkat çekmektedir (Res. 7).²² M.S. 150–200 yılları arasında tarihlendirilen yazıt, olasılıkla Herakleia'dan kolonisi Kallatis'e gidip buraya yerleşmiş 37 Herakleia Pontikeli tüccar veya işçinin, Satyros oğlu Satyros adlı bir Herakleialının liderliğinde oluşturduğu bir *synodos* (birlik/dernek) bünyesinde, Herakles *Pharengites* adlı tanrıya sunduğu adığa aittir.²³ Bu yazıtlı belge, Herakleialıların ticari bağlantılarının bulunduğu kolonilerine gidip yerleştiklerinde, Herakles'e ve ana kentleri olan Herakleia'ya bağlılıklarını koruduklarının, Herakles çevresinde bir araya geldiklerinin ve bu kurucu tanrıya şükranlarını sunduklarının en açık göstergesidir.²⁴

Herakleia Pontika'da İmparator Hadrianus (M.S. 138–161) onuruna, *Hadrianeia Herakleia* adındaki imparatorluğun olması ve Herakles kültü *agon*'larının varlığını Karia Bölgesi'ndeki Aphrodisias kentinde bulunmuş bir yazıttan anlamaktayız. Olasılıkla İmparator Caracalla Dönemi'ne (M.S. 212–217) veya hemen sonrasına ait olan bu yazıttan, Aphrodisiaslı Uzun Mesafe Koşucusu Marcus Aurelius [...]us'un, farklı kentlerdeki birçok yarışmanın yanı sıra, Herakleia'daki *Hadrianeia Herakleia* Oyunları'na katıldığını ve bu yarışlarda, çocuklar sınıfı ve yetişkinler sınıfında uzun mesafe koşusu ile aynı gün silahlı koşuyu kazandığını öğreniriz.²⁵ Adından da anlaşılacağı gibi Hadrianus'un yanı sıra Herakles adına da düzenlenmiş olan bu festival dönemi boyunca Herakles'in başarılarının yüceltildiğini ve yaşadığı mitolojik olayların yeniden canlandırıldığını düşünmek mümkündür. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait ve TON KTICTAN (*ktistes*'i) yazıtlı bir sikkenin ön yüzünde sağa dönük Herakles büstü; arka yüzün-

¹⁹ Memn. XXV 1.

²⁰ Memnon 52,4–5.

²¹ Strab. 12,3,6.

²² ICallatis 3 72; Chirica 1998, 722–731; SEG 24 1037. Yazıtın fotoğrafını benimle paylaşan, Köstence'deki Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi'nden Arkeolog Irina Nastasi'ye teşekkür ederim.

²³ Yazıtın giriş kısmının çevirisi şu şekildedir: “İyi şansla. Bu adak, Herakles *Pharangites*'e şükran ifadesi olarak sunulmuştur. Herakleialıların oluşturduğu, Saytros oğlu Satyros çevresinde bir araya gelen bir *synodos*, bu adığı Herakleion oğlu Aleksandros'un *grammateus*'luğu zamanında dikti ...”.

²⁴ Adakla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Corsten 2006, 124vd.; 2007, 133vd.; Robu 2012, 189.

²⁵ Paris – Holleaux 1885, 68, no. 1; Bosch 1967, 304, no. 247; MAMA 8 49, 521; Erol-Özdizbay 2011, 108–110.

de *stadion* içinde Herakles kült heykeli ve önünde başına çelenk koyan atlet betimi kullanılmıştır;²⁶ bu durum, epigrafik kaynaklardan belgelendiği üzere Herakles onuruna düzenlenen *agon*'lara işaret eder.²⁷ Tüm bunların yanı sıra, Herakleia'da ve onun kolonilerinde Herakles'e adanmış bir ay adına rastlanmıştır olması, bu festivallerin kutlandığına ve kutlanma zamana ilişkin önemli bir diğer kanıttır.²⁸

Tiranlık Dönemi ve Hellenistik Dönem sikkelerinde olduğu gibi, Roma İmparatorluk Dönemi Herakleia kent sikkelerinde de Herakles'in betimlerine sıklıkla rastlarız. Bunlar ön yüzde büst şeklinde, arka yüzde ise Herakles Farnese veya başarıyla yerine getirdiği 12 görevi şeklindedir (Resim 5, 17, 18).²⁹ Sikkelerin dikkat çeken bir diğer yönü de, bir örneğini yukarıda da verdiğimiz üzere, ön yüzü Herakles büstü betimli sikkelerin birkaçının üzerinde tanrının, kentin kurucusu olduğunu vurgulamak ve onun onurlandırmak amaçlı TON KTICTAN (*ktistes*'i) yazısı bulunmasıdır.³⁰

Epigrafik kaynaklar ışığında Herakles kültünü inceleyen R. Merkelbach;³¹ zengin ve güçlü bir kent olduğunu ve kurucusu Herakles olan Herakleia Pontike'dekiler olmak üzere, birçok kişinin evlerin girişlerinde, evi koruyan bir Herakles heykelciğinin ve Herakles'in koruyuculuğunu belirten bir yazının bulunduğunu söyler.³² Herakles'in insanları koruyucu rolü, Hıristiyanlığın yayılması ve nihayetinde tek resmî din konumuna taşınmasıyla, artık Hz. İsa'ya ve Aziz'lere bırakılmıştır. Bunun en güzel kanıtı evlerin girişlerindeki yazıların değişiminde ortaya çıkar; koruyuculuğu belirten yazılarda kalıp ifadeler sabit kalırken, değişen sadece koruyucunun ismi olmuştur.³³ Buna göre anlatılan bir hikâyede Aziz Phokas'ın; Herakleia Pontike'de Herakles'i, o an tanrının ikâmetgâhı olan bir gemiden kovduğunu ve Herakles'in yerine koruyuculuk misyonunu üstlendiğini görüyoruz.³⁴

Herakles Aleksikakos

Burada görülen Herakles Aleksikakos'a sunulan adağın ne ile ilişkili olarak sunulduğunu anlamak için Herakles Aleksikakos'un Antik Çağ'daki tapınımını, dolayısıyla Herakles ile Aleksikakos'un hangi noktada birleştirildiğini anlamak gereklidir. *Aleksikakos*, "kötülükleri kovan veya kötülüklerden uzak tutan" anlamına gelir.³⁵ Bu bilgiden yola çıkarak Herakles Aleksikakos'un, hastalıklardan ve kötülüklerden uzak tutan bir tanrı olarak tapınım gördüğünü düşünmek gerekir. Antik yazarların metinlerinden ve yazıtlardan *Aleksikakos*'un, Herakles'in yanı sıra;³⁶ Zeus, Athena, Apollon, Poseidon ve Hermes gibi tanrı/tanrıçalara genellikle iyileştirici, hastalıklardan ve salgınlardan uzak tutan özelliklerine atfedecek şekilde verilen bir *epitheton* olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Herakles'in mitolojide Hydra'yı öldürmesi ve Auegeias'ın ahırlarını temizlemesi gibi üstlendiği görevleri yerine getirmiş olması, daha Antik Çağ'da onun

²⁶ Rec. Gén. Héraclée 76.

²⁷ Leschhorn 1998, 33, 49; Erol-Özdizbay 2011, 245.

²⁸ IOSPE I 402. Konuyla ilgili ayrıca bk. Burstein 1976, 107, n. 44.

²⁹ Rec. Gén. Héraclée 67–257.

³⁰ Rec. Gén. Héraclée 69, 70, 74–77.

³¹ Bazı örnekler için bk. Pompeii: Epigr.Gr. 1138; Thasos: IG 12 Suppl. 424; Mylasa: Robert 1965, 266, 1 = IMylasa 343: ὁ τοῦ Διὸς παῖς Καλλίεικος Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικίμηδεν εἰσῆτω κακόν.

³² Merkelbach 1991, 41; SEG 41 1835.

³³ P.Oxy. VII 1060; Preisendanz – Henrichs 1974 (II), 209 ("P 2"): Χριστὸς ἐνθάδε κατοικεῖ; ὁ ἅγιος Φωκάς ὡδέ ἐστιν (M.S. VI. yüzyıl).

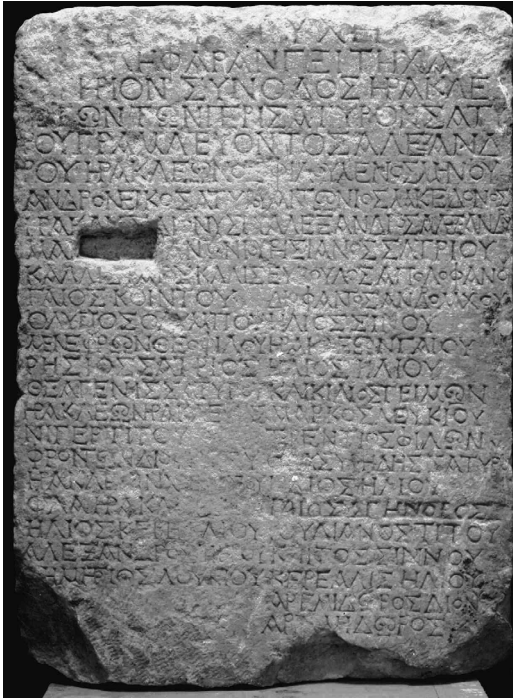
³⁴ *Vita Sancti Phocae*, şurada: Van de Vorst 1911, 272–276. Herakleialıların Aziz Phokas'a başkaldırışı için bk. Röscher 1979, 51–62.

³⁵ LSJ, s.v. Ἀλεξίκακος.

³⁶ Herakles Aleksikakos için bk. Lact. inst. 5,3; Schol. Aristoph. Achar. 284; Nub. 1372; Pac. 422; Ran 501; Aristid. 490,21. "Aleksikakos" *epitheton*'u için ayrıca bk. G. Wentzel, s.v. Alexikakos, RE II, 1894, 1464–1465.

³⁷ Zeus Aleksikakos için bk. Orph. *Lith.* I; Athena Aleksikakos için bk. Aristid. 16,11; Apollon Aleksikakos için bk. Dion Chrys. 32, 419; Paus. 1,3, 4; 6,24,6; 8,41,2; Aristid. 40,14–15; Schol. Aristoph. Pac. 422; SEG 21 469; Hermes Aleksikakos için bk. Aristoph. Pax 422; Poseidon Aleksikakos için bk. Ail. nat. 15,6; ayrıca bk. Santoro 1974, 15.

hijyen ve temizlik sağlama açısından marifetine yönelik alegorik referanslar olarak görülür.³⁸ Herakles Aleksikakos'un kaynaklarda ilk ne zaman ortaya çıktığına baktığımızda M.Ö. V. yüzyılın sonlarına kadar gitmemiz gerekir. Buna göre, ünlü komedyacı Aristophanes'in *Kurbağalar* (*Batrakhoi*) adlı eserinin yorumcusuna göre,³⁹ Peloponnesos Savaşları sırasında, Atina'da yaşanan büyük bir salgına karşı Atina'nın Melite *demos*'unda Herakles Aleksikakos adına kurtarıcı olması amacıyla, bir tapınak inşa edilmiş⁴⁰ ve ünlü Heykeltıraş Phidias'ın öğretmeni olan Argoslu Heykeltıraş Hageladas (veya Age-ladas) tarafından, salgın bittiğinde bir heykeli yapılarak bu tapınağa konulmuştur.⁴¹ Apollon'a da, M.Ö. ca. 429–427'deki salgında Atinalılara yardım etmiş olduğu düşünülerek aynı *epitheton* verilmiştir.⁴² Bir görüşe göre Herakles, iyileştirici özelliğine sahip Asklepios'un babası şifacı Apollon'la kuvvetli bir şekilde ilişkilendirilmiştir.⁴³

Res. 7: Herakleialıların Herakles Pharengites'e Adağı Constanta, M.S. 150–200 Muzeul de Istorie Nationala Arheologie Constanta, env. no. 1483 (Müze Arşivi).

Res. 8–9: Herakles Aleksikakos ve Hermes Betimli Adak Levhası Atine-Pire, M.Ö. IV. yy. Boston Museum of Fine Arts, env. no. 96.696. (<http://educators.mfa.org/ancient/votive-relief-herakles-alexikakos-62441>).

Bu tapınaktan ve Hageladas'ın Herakles heykelinden günümüze bu bilgi dışında herhangi bir iz kalmasa da, Atina civarında Herakles Aleksikakos'a ve olasılıkla bu kültle ilişkin biri yazıtlı olan iki adak levhası tespit edilmiştir: Atina'nın denize açılan kıyısı Peiraieus (Pire) liman kentindeki bir kutsal alanda bulunup 1896'da satın alınma yoluyla Boston Güzel Sanatlar Müzesi'ne (*Boston Museum of Fine Arts*, env. no. 96.696) getirilen M.Ö. yak. 370–350'ye tarihlendirilen 53 x 67.5 cm ölçülere sahip bir

³⁸ Philostr. Ap. 8,7,9.

³⁹ Schol. Aristoph. Ran. 501.

⁴⁰ Melite'deki kutsal alan için bk. Woodford 1971, 218–219.

⁴¹ Atina'daki "Büyük Salgın", bu amaçla kurulan Herakles Aleksikakos kültü ve diğer kültler, oluşturulan tapınak, Hageladas'ın heykeli ve ayrıca tapınağın konumu hk. detaylı bilgi ve tartışmalar için bk. Wycherley 1959, 67–72; Von Heintze 1965, 14–40; Woodford 1971, 211–225; Woodford 1976, 291–294; Kearns 1989, 14–15; Parker 1996, 175–186; Salowey 2002, 171–177; Lalonde 2006, 86–93. Aristophanes'teki Herakles Aleksikakos sembolizmi için bk. Lauriola 2013, 117–128.

⁴² Paus. I 3, 4.

⁴³ Kearns 1989, 14–15; Parker 1996, 175–186; Mitchell-Boyask 2008, 89, 137, 142, 163.

mermer adak heykelinde, alçak kabartma olarak Herakles betimi ile arkasında Hermes (veya *ephebos*) görülmektedir (Res. 8).⁴⁴ Buna göre; ayakta duran, sol omzundan aşağı aslan derisi sarkan ve sol elinde sopasını tutan Herakles; Hermes'e, üzerinde bir *krater* bulunan, iki Dor sütunlu ve üç merdivenli tapınağı göstermektedir. Bu tapınak betiminin en üst merdiveninde ise Ἡρακλέος Ἀλεξικάκος yazısı okunabilmekte olup (Res. 9) mermer adağın bu tanrıya adandığını, adakta betimlenen tapınağın da Herakles Aleksikakos'un tapınağı olduğu düşünülür.⁴⁵

Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, env. no. 2723) bulunan adak kabartmasındaki figürler Herakles Aleksikakos ve Atina Melite'deki tapınakla ilişkilendirilmiştir (Res. 10).⁴⁶ Attika Bölgesi'nde Marousi'deki Hagios Dimitrios Kilisesi'nin duvarında ikinci kullanım olarak bulunmuş ve M.Ö. IV. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen bu mermer adak heykelinin sağındaki Herakles; sol elinde sopasını, sağ elinde ise bir kâse tutmaktadır. Sahnenin ortasında iki sütunlu bir tapınak, bu tapınağın önünde bir çocuk, arkasında ise bir adam bulunur.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Herakles Aleksikakos'a sunulmuş adaklar da mevcuttur. Bunlardan Herakleia Pontike'nin kolonisi Kallatis'te bulunmuş ve bugün Kallatis/Mangalia Arkeoloji Müzesi'nde bulunan (*Muzeul de Arheologie Callatis*, env. no. 1953), M.S. yak. 50–100'e tarihli bir adağın yazıt metninden (Res. 11) Pyrsos oğlu Herakleon adlı bir rahibin liderliğindeki ziyafete katılan dernek üyelerinin (*thoinetai*), şükranlarının ifadesi olarak Herakles Aleksikakos'a adaklarını sundukları anlaşılmaktadır.⁴⁷

Roma'daki *Basilica Aemilia*'da bulunmuş ve M.S. II. yüzyıl sonu ile III. yüzyıla tarihlenen bir adakta Aelius Poppaios ile Aelius Asklepiodotos (adlı kardeşler?), Herakles Aleksikakos'u(n heykelini), ana vatanları için adak olarak sunmuşlardır (Res. 12).⁴⁸ Günümüze sadece kaidesi ve üzerindeki yazıtı ulaşan bu adağı yorumlayan L. Robert, vatanlarının baştanrısının Herakles olmasından dolayı adı geçen iki kişinin Herakleia Pontike veya Heraklea Salbake'li olabileceği yorumunu getirmiştir.⁴⁹ Buna Herakleia Sebastopolis'i de eklemek mümkündür.

Boiotia-Khaironeia'da ele geçen bir yazıtta ise Hipparkhos adlı birisinin Herakles Apaleksikakos'a şükranlarını sunduğu görülür.⁵⁰

Herakles Aleksikakos veya Aleksikakos kültürünün Küçük Asya'da ve Ege Adaları'nda varlığına ilişkin belgeler ise Mysia, Troas ve Pontos bölgelerinden ve Rhodos Adası'ndan gelmektedir. Miletoupolis (Bursa/Melde Bayırı) kentine ait M.Ö. IV.–III. yüzyıllara tarihlenen bir dini takvimde, kentin diğer tapınım gören tanrılarıyla beraber Herakles'e ve aynı kahramana Aleksikakos sıfatıyla kurban edilmiş hayvanların listesi verilir.⁵¹ Hellenicus'a ait fragman niteliğindeki bir metinde, Troia kentinde Herakles Aleksikakos'a ait bir sunak dikildiğinden bahsedilir.⁵² Rhodos Adası'nda Aphrodite Tapınağı'nın yanın-

⁴⁴ SEG 28 232; Comstock – Vermeule 1976, 52–53, no. 77; Boardman et al. 1988a, 802, no. 1378; 1988b: 534; Stafford 2010, 235; Stafford 2012, Figure 6.2.

⁴⁵ Bu adak kabartmasının Atina'daki Herakles Aleksikakos kült alanı ile muhtemel bağlantısı hk. bk. Lalonde 2006, 91, not 58; Despina 2007, 131–137.

⁴⁶ Svoronos 1911, 378–418, tafel. CI 121; Süsserott 1968, pl. 16.4; Boardman et al. 1988a, 766, no. 760.

⁴⁷ ICallatis III 68A; Avram et al. 1999, 225–232; Ascough et al 2012, 75: Ἡρακλεῖ Ἀλεξικάκῳ θοινῆται ο[ι] περι εἰερέα Ἡρακλέοντα Πύρσου εὐχαριστήριον.

⁴⁸ Huelsen 1905, 10; SEG 17 451; I Urb.Rom I 88: Ἀλε[ξικ]ακον Ἡρ[α]κλέα τῆ κυρία πατρίδι Αἰλίοι Ποππαῖος καὶ Ἀσκληπιόδοτος.

⁴⁹ BE 1959, 525; konuyla ilgili ayrıca bk. I Urb.Rom I 88; ICallatis III 68A; Terpstra 2011, 175 ve dn. 70.

⁵⁰ IG VII 3416: Ἡρακλεῖ Ἀπαλεξικάκῳ Ἱππάρχου χαριστήριον; ayrıca bk. Avram et al. 1999, 382.

⁵¹ IMiletoupolis 1; IMT LApollon/Milet 2260: ... ἕκτη ἐπὶ δέκα Ἡρακλεῖ βοῦς, Ἀλεξικάκῳ ταῦρος, ... Yazıt hk. ayrıca bk. ICallatis III 68A.

⁵² Hellenicus *Hist. Fr.* 1a,4F.109 = Jacoby, FGH, i, 134 = Tzetzes, Scholia ad Lyc., 469 = Santoro 1974: 15: ἰστορεῖ γὰρ Ἑλλάνικος ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Ἡρακλέος εἰσελθὼν εἰς τὴν Τροίαν ὁ Τελαμών καὶ μέρος τι τοῦ τείχους καταβαλὼν, εἶτα

da kayda geçen bir mermer kaide üzerindeki Herakles ve onun yerine getirdiği görevlere ilişkin adakların dikildiğini belirten bir Hıristiyanlık Dönemi epigramında Herakles'in, M.S. IV.–V. yüzyıllarda hâlâ Aleksikakos olarak adlandırılması dikkat çekicidir.⁵³

Res. 10: Herakles Aleksikakos Betimli Adak Levhası Atina, M.Ö. IV. yy. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, env. no. 2723 (www.hellenicaworld.com)

Res. 12: Herakles Aleksikakos'a Adak Roma, M.S. geç II. yüzyıl ile III. yüzyıl (IGUR I 88).

Res. 11: Herakles Aleksikakos'a Adak Kallatis, M.S. I. yy. Muzeul de Arheologie Callatis, env. no. 1953 (IScM III 68A).

Bu bağlamda Alekikakos olarak tanımlanan tanrı/tanrılara sunulmuş; ancak hangi tanrı/tanrılarla bağdaştırıldığı belli olmayan adaklar da mevcuttur. Didyma'da⁵⁴ ve Lesbos Adası'nda⁵⁵ Aleksikakos'a adanmış iki adağı buna örnek olarak göstermek mümkündür. Adramytenos Kolpos'ta (Edremit Körfezi) Roma Dönemi'ne ait bir belgede ise kayd-ı hayat şartıyla rahip Ti(berius) Claudius Gaius tarafından Aleksikakos'a adanmış bir sunak görülmektedir.⁵⁶ Byzantion kentinde; *Apotropaios* ve *Aleksikakos* olarak tanımlanan tanrılara sunulmuş, alt bölümünde bir *phallos* betiminin bulunduğu M.S. II.–III. yüzyıla ait bir adak kayda geçmiştir.⁵⁷ Aynı şekilde İzmir Güzelhisar'da bulunmuş (Kyme?) bir adağın, koruyucu nitelikteki *Prostaterios* ve *Aleksikakos* olan tanrılara adandığı görülür.⁵⁸ Pontos-Bithynia Bölgesi içinde ise Amaseia kentinden bulunmuş olan ve bugün Amasya Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bir adağın da Tanrı Aleksikakos'a sunulduğu görülür.⁵⁹

παρατηρήσας καὶ μαθὼν δυσχεράναντα τούτου ἕνεκα τὸν Ἡρακλέα, Ἀλεξικάκου Ἡρακλέος βωμὸν ἰδρύσατο καὶ τὴν ἐπὶ τῷ πεπραγμένῳ αὐτοῦ ὄργῃν ἐθεράπευσε.

⁵³ Jacopi 1932: 208vd., no. 45; SEG 58 822: I: Κ(ύρι)ε βοήθῃ; II: Ἡρακλες, αἷμα Διός, θηροκτόνε, οὐ νύ τι μόνος ἐν προτέροις ἐτέεσσιν ἀλεξικάκος τις ἐτέχθης, ἀλλὰ καὶ ἡμετέρῃ γενεῇ τέκεν Ἡρακλῆα, ἐσθλὸν Ἀναστάσιον Ῥοδίων κλυτὸν οἰκιστῆρα ὅς σε καὶ ᾧδ' ἀνέθηκεν ἀριζήλοις σὺν ἀέθλοις.

⁵⁴ IDidyma 507: [---] ἐ[ύσε]βῶς [A]λεξικ[α]κο.

⁵⁵ IG XII 2 99: Ἀλεξικάκω.

⁵⁶ Wiegand 1904, 267; IMT Adram Kolpos 722: τῷ Ἀλεξικάκῳ τὸν ἀδάμαντα τὸν περικείμενον καὶ τὸ ξίφος Τι. Κλ. Γάϊος ὁ διὰ βίου ἱερεὺς ἀνέθηκα.

⁵⁷ IByzantion 12: θεοὶς ἀποτροπαίοις καὶ ἀλεξικάκοις.

⁵⁸ IKyme 33: θεοὶς προστατηρίοις, θεοὶς ἀλεξικάκοις. Editör burada, örnekler ışığında Herakles'e atıf yapmaktadır.

⁵⁹ Yazıtın varlığı hakkında bilgi veren Yrd. Doç. Dr. Ferit Baz ile Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk'e teşekkür ederim.

Peloponnesos Yarımadası'ndaki Epidauros Asklepios kutsal alanında bulunmuş fragman şeklindeki bir yazıt, Herakles Aleksikakos'a Roma İmparatorluk Dönemi'nde bir sunu yapıldığı bilgisini verir.⁶⁰ Yazıtın içeriğinden başkaca bir bilgiye ulaşamamak da, Asklepios kült alanında bulunmuş olması, Herakles'in Asklepios ile özdeşleştirildiğini ve şifacı özelliğini ortaya koyar.⁶¹ Bu bilgiyi doğrular nitelikte, Roma Dönemi antik yazarlarının eserlerinde de Herakles'in sağlık ve şifa bahşeden özelliğine istinaden göndermeler yapıldığı görülür. Herakles'in en iyi bilinen *epitheton*'larının *Kallinikos* ve *Aleksikakos* olduğunu belirten ve ayrıca Aleksikakos'un tanrılar arasında ilk olarak Herakles'e atfedildiğini de vurgulayan⁶² Hadrianoi (Mysia) doğumlu ünlü hatip Aelius Aristides (M.S. 117–181); Herakles ile Asklepios'un sağlık açısından ortak bir misyona sahip olduğunu iddia eder.⁶³ Yazar, eserinin bir yerinde Herakles Aleksikakos ile birlikte Zeus Eleutherios, Apollon Pythios ve diğer tanrılara dua edildiğinden bahseder.⁶⁴ Lukianos'un, Abonoteikhoslu Sahte Peygamber Aleksandros'un hikâyesini anlattığı eserinde de Herakles'e "Aleksikakos" *epitheton*'u ile seslendiğini görüyoruz.⁶⁵

M.S. II. yüzyılda veba salgısıyla karşı karşıya kalan Kaisereia Troketta (Manisa-Turgutlu) kent halkı, Klaros'lu Apollon'un kehaneti üzerine, Apollon Aleksikakos'a bir heykel adamıştır.⁶⁶ Bu durum Aleksikakos *epitheton*'unun, salgın hastalıklara karşı tanrılara atfedildiğini gösteren bir diğer belge olarak önem arz eder.

Κατὰ συνταγήν – (Tanrı Kehanetinin) Emri Uyarınca

Yazıt metninin son satırındaki κατὰ συνταγήν tabiri "(kehanetin) emri uyarınca" anlamına gelir.⁶⁷ Üçü Pergamon'daki *Asklepieion*'dan olmak üzere beş yazıtta daha karşımıza çıkan bu ifade,⁶⁸ Roma Çağı Küçük Asya'sında sıklıkla görülen κατὰ ἐπιταγήν,⁶⁹ κατὰ κέλευσιν τοῦ θεοῦ/τῶν θεῶν⁷⁰ ve κατὰ πρόσταγμα ifadelerine benzer şekilde, insanların adaklarını tanrı ya da tanrılardan aldıkları bir kehanetin emri üzerine sunduklarını belirtmek için kullanılmıştır.⁷¹

"İnkubasyon" olarak da bilinen, Antik Çağ'da iyileşmek amacıyla sağlıkla ilgili tanrıların kutsal merkezlerinde veya tapınaklarının özel odalarında, rüyalarda tanrıdan kehanet almak için uykuya yatırıldığı ve burada rüyaları yorumlayan rahiplerin salık verdikleri doğrultusunda adakların adandığı veya diğer gerekenlerin yapıldığı bilinen bir gerçektir.⁷² Ünlü hekim Galenos da (M.S. 129–216); rüyaların fiziksel ve ruhsal hastalığın tanısı ve seyrinde kıymetli olduğunu düşünüyor, rüyaları tanrının esini olarak kabul

⁶⁰ IG IV² 1 531; Kavvadias 1894, 20, no. 11.

⁶¹ Salowey 2002, 172.

⁶² Aristid. 40,14–15.

⁶³ Aristid. 40,21; Salowey 2002, 173.

⁶⁴ Aristid. 38,490.

⁶⁵ Lukian. 4.

⁶⁶ IGRR IV 1498.

⁶⁷ LSJ, s.v. συνταγή.

⁶⁸ Κατὰ συνταγήν ifadesinin geçtiği yazıtlar için bk. IP VIII.3 69, 120, 123 (Pergamon); MAMA VI 246 (Akmonia); IG IX.1, 717 (Kerkyra).

⁶⁹ Pontos-Bithynia bölgesinden κατὰ ἐπιταγήν ibaresi içeren yazıtlar için bk. INikaia 1041, 1043, 1076, 1080, 1084, 1094, 1096, 1099, 1115, 1125, 1153, 1154, 1501, 1506, 1507, 1509, 1510, 1513; IPrusa 44, 1015.

⁷⁰ Pontos-Bithynia bölgesinden κατὰ κέλευσιν ibaresi içeren yazıtlar için bk. INikaia 1508, 1512, 1063; IPrusa 1018; IAmastris 87; Atina'nın kuzeyinde Roma Dönemi'nde Herakles'e adanmış bir kutsal alanda, emir uyarınca Herakles Epekoos'a bir adak sunulmuştur, bk. Vanderpool 1960, 269, pl. 73, fig. 18.

⁷¹ Konu hk. bk. Rouse 1902, 330vd.; Van Straten 1976, 21–27; McLean 2002, 250; Petsalis-Diomidis 2006, 205, n. 9; Harrisson 2013, 214.

⁷² Cseprigi 2012, 131; Jackson 1999, 136–168. Antik dönem rüyalar ve tedavilerde uygulanan inkubasyonla ilgili detaylı bilgi için bk. Hamilton 1906; Meier 2009.

ediyordu.⁷³ Uzunca bir süre Pergamon'daki *Asklepieion*'da tedavi gören Aelius Aristides, tedavisine başlarken ve tedavi sürecinde hep Asklepios'tan aldığı emirlerle hareket etmiş ve bu emirlere sıkı sıkıya bağlı kalmıştı.⁷⁴ *Hieroi Logoi* (Kutsal Sözler) adlı eserinde de Asklepios tarafından hastalıklarla boğuşan Aristides'e gönderilen 130 rüyanın nasıl gerçekleştiğinin bizzat Aristides'in kendisi tarafından anlatıldığına tanık oluruz.⁷⁵ Roma Dönemi yazarı Tertullianus (M.S. ca. 160–220), tanrıların sıklıkla, ölümlülerle doğrudan iletişim kurduğunu ve insanların tanrıların kehanetlerini rüyalarda aldığını söyler.⁷⁶ Bazı adak kabartmaları ile κατ' ὄναρ,⁷⁷ κατὰ τὸν ὄνειρον,⁷⁸ κατ' ὄνειρον,⁷⁹ δι' ὄνειρον,⁸⁰ κατὰ ὄνειρου ἐπιταγήν,⁸¹ κατὰ ὄνειρου κέλευσιν,⁸² κατὰ πρόσταγμα διὰ ὄνειροκρίτου,⁸³ κατὰ ἐνυπνίου ὄψιν⁸⁴ yazılı adaklar, bu tarz emirlerin rüyalarda alındığına dair düşünceleri doğrular niteliktedir.⁸⁵ G. H. Renberg, bu terminolojinin kullanımında kronolojik ve yerel değişimler olabileceği ve hemen hemen birçoğunun rüyalarla bağlantılı olduğu tezini savunmuştur.⁸⁶

Κατὰ συνταγήν, κατὰ ἐπιταγήν, κατὰ κέλευσιν (τοῦ θεοῦ/τῶν θεῶν) ve κατὰ πρόσταγμα gibi kalıp ifadelerin uyku ve rüya ile ilgili bir bilgi içermemesi, bu adakların rüya sonucu değil; kişinin, emri doğrudan tanrıdan aldığı izlenimini de uyandırmaktadır. Antik kaynaklardaki bilgiler ve konuyla ilgili örnekler ışığında; bu tarz emirler içeren ibarelerin doğrudan rüyalara işaret etmeyebileceği, bazı emirlerin rüyalardan ziyade kutsal ritüeller sonucunda ve kehanetler aracılığıyla, tanrının epifanisi olmadan uyanırken de alınabileceği konunun uzmanları tarafından dile getirilmektedir.⁸⁷ Zira Hellenler'in, tanrılarının kendileriyle sadece rüya ile değil; sağlık amaçlı olarak uyanırken de doğrudan iletişim kurabileceğine inanmışlardı; bunun örneklerine kaynaklarda rastlamak mümkündür.

Nikaia'daki Zeus ve Asklepios'a sunulan adak yazıtlarında sıklıkla görülen κατὰ ἐπιταγήν tabirine yönelik olarak S. Şahin, adağı sunan kişinin olasılıkla tanrıyı rüyasında görmüş olduğu yorumunu getirir.⁸⁸ Aynı ibare Prusa ad Olympon'un, sırasıyla yılan şeklindeki bir tanrıya (Asklepios?) ve Zeus Bronton'a sunulan iki yazıtında da mevcut olup T. Corsten bu emrin, tedavi sırasındaki inkübasyon sürecinde görülen rüyada tanrı tarafından verildiğini dile getirir.⁸⁹ Kladiupolis kentinden Asklepiades adlı birinin Herakles'e ἐξ εὐχῆς, yani vecibe gereği bir adakta bulunduğunu,⁹⁰ bunun yanı sıra yukarıda da örnek

⁷³ Oberhelman 1983; 1987.

⁷⁴ Aristid. Hieroi Logoi, 2,7. Konuyla ilgili ayrıca bk. Jackson 1999, 150vd.

⁷⁵ Percy 1988, 377.

⁷⁶ Tert. anima 47,2.

⁷⁷ IP VIII.2 295, 357; IP VIII.3 33, 117, 127.

⁷⁸ Herakles'in de betimlendiği bu adak için bk. Robert 1936, 63, no. 50, Taf. XXII; IEryth. 518.

⁷⁹ IP VIII.2 327; VIII.3 75, 76, 77, 91, 116; Sardis VII.1 101a. Epigrafik buluntularda karşımıza çıkan rüya terminolojisine ilişkin bk. Van Straten 1976, 12–14; Leuci 1993; Renberg 2003; antik literatürdeki terminolojiye ilişkin bk. Hanson 1980, 1395–1427.

⁸⁰ IMT Kyz Kapu Dağ 1405.

⁸¹ IGBulg II 670, 680, 682.

⁸² MAMA I 9a.

⁸³ ID IV 2105, 2106, 2110.

⁸⁴ IP VIII.3 132.

⁸⁵ Van Straten 1976, 1vd.; 5vd.; 24vd.; Cluzeau 2014, 161vd.

⁸⁶ Renberg 2003, 56, 231; ayrıca bk. Harrisson 2013, 214.

⁸⁷ Van Straten 1976, 12–14; Versnel 1987, 48vd.; Renberg 2003, 25, dn. 22; Cluzeau 2014, 161.

⁸⁸ INikaia 1041; κατὰ ἐπιταγήν ifadesini içeren diğer Nikaia yazıtları için bk. INikaia 1043, 1076, 1080, 1084, 1094, 1096, 1099, 1115, 1125, 1153, 1154, 1501, 1506, 1507, 1509, 1510, 1513.

⁸⁹ IPrusa 44, 1015.

⁹⁰ IKPolis 5: ἀγαθῆ τύχη· θεῶ Ἡρακλεῖ Ἀσκληπιάδης ἐξ εὐχῆς. Bu eserin fotoğrafına veya çizimine yayımlandığı kaynaklarda rastlayamadık.

verdiğimiz üzere, Klazomenai kentinden bir kişinin κατὰ τὸν ὄνειρον yani; rüya kehanetine göre aslan postuyla kaplı bir kayaya oturmuş ve sol elinde sopası bulunan Genç Herakles betimli mermerden bir adak sunmuş olduğunu⁹¹ tekrar söylemek de, karşılaştırma yapabilmek adına yerinde olacaktır.

Değerlendirme

Yazımızın ana konusu olan Herakles Aleksikakos'a sunulmuş bu adağı, öncelikle bulunduğu yer ile ilgili değerlendirmek gereklidir. Buna göre; Devrek bölgesi, Herakleia Pontike'nin yaklaşık olarak güneydoğusunda; Tieion/Tios kentinin ise güney bölgesinde bulunmaktadır. Her iki kentin Roma Dönemi'ndeki *territorium*'larına ve sınırlarına ilişkin coğrafi olarak bazı fikirler oluşmuş olsa da, bu konuda elimizde arkeolojik ve epigrafik anlamda yeterli veriler bulunmamaktadır. Ancak bazı sikkelerdeki Herakles betimleri dışında⁹² Tieion/Tios kent halkının kültürel ve mitolojik anlamda Herakles ile hiçbir bağlantısına kaynaklarda rastlanmazken, bu kentte Asklepios (Soter) kültünün etkin şekilde var olduğunu gerek arkeolojik gerek epigrafik gerekse numismatik kaynaklardan biliyoruz.⁹³ Bu sebeple Devrek bölgesini, Roma Dönemi'nde ister Herakleia'nın isterse Tios'un resmi sınırları içerisinde yer alsın, yukarıda da anlattığımız üzere, Herakles'i kurucu olarak addetmiş ve kurulduğu günden beri Herakles'in adıyla anılan Herakleia kentinin veya bu kentte bulunan tanrıya ait, olası bir tapınağın dinsel ve kültürel etkileşim alanındaki bir bölge olarak değerlendirmek mümkündür. Bu belge, Herakleia ile Tios ve bu kentlerin kırsal bölgelerini de kapsayan alanda şu ana kadar ele geçen, Herakles'e adanmış ilk yazılı belge olarak önem kazanmaktadır.

Herakles Aleksikakos'a bu adağı adayan Asklepiodoros adlı kişinin, Herakleia'nın veya Tios'un kırsalına denk gelen bölgedeki bir köyde/çiftlikte yaşadığını tasavvur edebiliriz. Yukarıdaki Klaudiopolis yazıtında Herakles'e adak sunan Asklepiades gibi, Sağlık Tanrısı Asklepios'a atfen bir isim taşıyan Asklepiodoros'un⁹⁴ baba adının belirtilmemiş ve tek isim taşıyor olmasından dolayı,⁹⁵ her ne kadar metinde ἀπελεύθερος veya benzer bir ifade olmasa da, olasılıkla köle/azatlı köle olması muhtemeldir.⁹⁶ Asklepiodoros tarafından adağın, Atina'da ilk ortaya çıkışından itibaren salgına ve sağlık sorunlarına karşı şifa verme özelliğiyle bilinen Herakles Aleksikakos'a, gene aynı şekilde, yörede o an yaşanan bir salgın hastalığa yakalanmamak veya yakalanmışsa bundan kurtulmak için sunulduğunu düşünmek pek de yanlış olmayacaktır. Zira antik yazarların metinlerinden ve epigrafik kaynaklardan, o dönemlerde, başta veba olmak üzere salgın hastalıkların kısa sürede kitleleri ölüme sürükleyecek kadar yayılabildiğini öğreniy-

⁹¹ Robert 1936, 63, no. 50, Taf. XXII; IEryth. 518: [Λε]ύκιος Πλώτιος Λευκίου Στάτιος ἀνέθηκεν κατὰ τὸν ὄνειρον. Ayrıca bk. Boardman et al. 1988a: 776, no. 995; 1988b: 512, no. 995 (Eser burada Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilir).

⁹² Sözünü ettiğimiz sikkeler Caracalla, Geta ve Severus Alexander dönemlerine tarihlenmekte olup sikkelerin arka yüzlerinde Herakles Pharnese resmedilir, bk. Rec. Gén. "Tius", 117 (Caracalla); SNG v. Aul. Pontus 974 (Geta); 988 (Severus Alexander). Ayrıca Gallienus Dönemi'ne tarihlenen bir sikke tipinde Herakles, mitolojideki 12 görevinden bazılarını ithafen bazı sembollerle betimlenir, bk. SNG v. Aul. Pontus 1041. Ayrıca *Paris Bibliothèque Nationale* Koleksiyonu'nda bulunan ve Antoninus Pius Dönemi'ne ait bir sikkede Herakles'in sembolü olan sopası tasvir edilmektedir, bk. Rec. Gén. Tius 56, pl. CVIII.1.

⁹³ Tios kentindeki Asklepios kültüyle ilgili olarak bk. Öztürk 2013b, 335vd.

⁹⁴ -δωρος bitimli *theophorik* isimler ve Asklepios kökenli isimlerin doğası için bk. Mora 1994, 15–35; Parker 2000, 53–79; McLean 2005, 81vd.; Asklepiodoros isminin Bithynia ve Pontos bölgelerinde yazıtlarda görüldüğü yerler için bk. LGPN V.A, 85, s.v. Ἀσκληπιόδωρος. Bu isme yakın bölgede Tieion/Tios kentinin egemenlik alanında Çaycuma'da bulunmuş bir mezar yazıtında rastladığımızı belirtmek de yerinde olacaktır: Mendel 1901, 46, no. 190; Kalinka 1933, 94, no. 65; IHeracl.Pont. 23: Ἀσκληπιάδης Νεικέρωτο[ς] ἐτῶν ο', Χρήστος ἀ[δ]ε[λφ]ο[ς] τῶν ξ', υἱο(ι) αὐτοῦ Ἀσκληπι[ι]ο[δ]ω[ρος] ἐτῶ[ν] κε', Αἰμίλιος ἐτῶν ιε'.

⁹⁵ Klaudiopolis kentinden benzer şekilde gene Asklepios ile bağlantılı ve tek bir isim taşıyan Asklepiades adlı birisinin Herakles'e ἐξ εὐχῆς yani vecibe gereği bir adakta bulunduğundan bahsetmiştik, Robert 1936, 63, no. 50, Taf. XXII; IEryth. 518.

⁹⁶ Köle ve azatlı kölelerin tek isim taşıması hk. bk. Keppie 2002, 20.

ruz. Yukarıda örneklerini de verdiğimiz üzere kişilerin, salgın hastalık karşısında Aleksikakos sıfatını taşıyan Herakles ve Apollon gibi tanrılara sığındığı görülmektedir. Eğer salgın hastalık önerisini kabul edersek, bu belge bölgede o dönemde bir salgın hastalığın yayıldığını gösteren bir belge olarak da önem kazanmaktadır. Ancak gene de, bir salgın hastalık senaryosuna alternatif olarak, Asklepiodoros'un kişisel başka bir sağlık sorunu yaşamış olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Son satırdaki *κατὰ συνταγήν* ibaresinin uyandırdığı düşünce doğrultusunda salgın veya bireysel bir hastalığa yakalanan Asklepiodoros'un adasını, iyileştirici özelliği olan Herakles Aleksikakos'un Herakleia'da veya başka bir yerdeki kutsal mekânı/tapınağında yaşanan inkubasyon sonrasında, bir rahibin öğüdüyle veya doğrudan kendisinin tanrıyla rüyada ya da kendisini tatmin eden bir yolla iletişim kurarak "aldığı kehanetin emri" neticesinde sunduğunu düşünebiliriz.

Herakleia ve Tios *territorium*'larında şu ana kadar ele geçen Herakles'e adanmış ilk yazılı belge olmasının yanında bu adak, Herakles tapınımının Herakleia'da M.S. II.–III. yüzyıllarda halen etkin bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Elimizdeki yazıt metni, her ne kadar Herakleia'da Roma Dönemi'nde tanrının bir kült merkezi veya tapınağı olup olmadığı sorusunu kesin olarak yanıtlamaz veya kült yapılanması ile ritüellerini ortaya koyamasa da,⁹⁷ Herakles'in halk nezdindeki şifacı ve kurtarıcı rolüne bir kez daha ışık tutmaktadır. Yukarıda detaylı olarak değindiğimiz üzere, hem Atina'daki salgın döneminde Apollon'la beraber *Aleksikakos* olarak nitelendirilmesi hem Aelius Aristides'in Herakles ile Asklepios'un özelliklerini birleştirici söylemi, hem de Epidauros Asklepios kült alanında bulunmuş Herakles Aleksikakos adığı gibi örnekler, Herakles'in *Aleksikakos* özelliğiyle, bu bölgede de; Asklepios, Apollon veya diğer şifa özelliğine sahip tanrı/tanrıçaların görevini üstlenmiş olduğunu ya da bu görevi onlarla paylaştığını gösterir.⁹⁸

Heykelciği arkeolojik olarak değerlendirmek adına şu genel bilgileri söylemek mümkündür: Heykelciğin korunagelen kısmında solda görülen iki ayak, adanın sunulduğu Herakles'e ait olmalıdır; figürün solunda bulunan destek, üzerinde Herakles sopası, sopanın üzerine atılmış olan aslan postu, figürün Farnese tipinde betimlenmiş olduğunu düşündürür.⁹⁹ Orijinali Lysippos'a atfedilen bu tipte genel olarak Herakles; sol koltuk altına dayalı, üstüne aslan postu atılmış, bazen bir boğa başının üstüne, bazen bir kayalığa dayadığı sopasına dayanmış dinlenir vaziyette, kalça hizasında arkaya attığı sol elinde Hesperidlerin elmalarını tutarken, çıplak betimlenir.¹⁰⁰ Hellenistik Dönem'den itibaren çok sevilmiş olan bu tipin, tam plastikte, heykelcikten kolossal heykellere kadar çeşitli büyüklükte Geç İmparatorluk Dönemi'ne kadar yüzlerce repliği bilinmektedir.¹⁰¹ Bu tipin en belirgin kopyası, bugün Napoli Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde (Museo Archeologico Nazionale di Napoli; Res. 13) olup özellikle Antoninuslar ve Severuslar dönemlerinde Küçük Asya'nın çeşitli atölyelerinde sevilerek kopyalanmıştır.¹⁰² Perge¹⁰³ ve Çavdarlı-Kovalı Höyük¹⁰⁴ Herakles'lerini burada örnek olarak göstermek mümkündür (Res. 14–15).

⁹⁷ Ancak şu da bilinen bir gerçektir ki Hellen-Roma *pantheon*'undaki yer alan tanrı-tanrıçalarla, şifa veren kahramanlara ilişkin kültlerin tapınımı ve adak şekilleri arasında belirgin bir fark yoktur; buna Herakles Aleksikakos da dâhildir; konu hk. detaylı bilgi için bk. Gorrini 2001, 299–315. Hellen ve Roma dünyasında iyileştirme özelliğine sahip kahramanlara adanan heykellere ilişkin ayrıca bk. Gorrini 2012, 107–130.

⁹⁸ Herakleia'dan Asklepios ile Hygeia'ya adanmış bir adak mevcuttur, bk. Kalinka 1933, 96vd., no. 67; Robert 1937, 256–257, no. 10; IHeracl.Pont. 7.

⁹⁹ Eser hk. genel arkeolojik değerlendirmeler yapan İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü'nden Dr. Buket Akçay-Güven'e teşekkürlerimi sunarım.

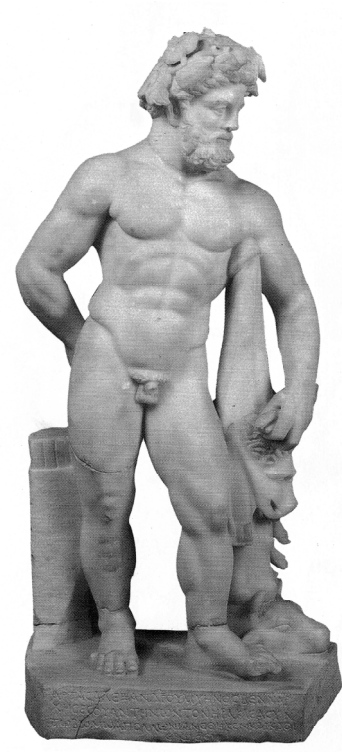
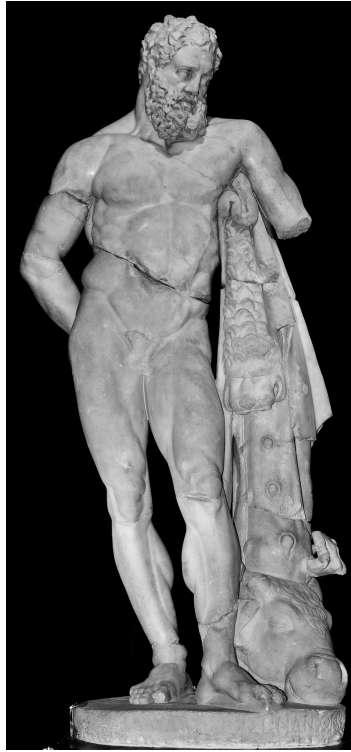
¹⁰⁰ Boardman et al. 1998a, 762vd, no. 702–737; 1988b, 493–495.

¹⁰¹ Bkz. Krull 1985; Abbasoğlu – Akçay-Güven 2013, 7.

¹⁰² Vermeule 1990, 237vd.

¹⁰³ Abbasoğlu – Akçay-Güven 2013, 1–12.

¹⁰⁴ İlaslı – Üyümez 2008, 184.

Res.13. Herakles Farnese Heykeli Roma, M.S. erken III. Yüzyıl Museo Archeologico Nazionale di Napoli (http://en.wikipedia.org/wiki/Farnese_Hercules)

Res. 14. Herakles Heykeli Perge, Roma Dönemi Antalya Müzesi (http://en.wikipedia.org/wiki/Farnese_Hercules)

Res.15. Herakles Heykeli Çavdarlı-Kovalı Höyük, Roma Dönemi Afyonkarahisar Müzesi (İlslı – Üyümez 2008, 184)

Eserimizdeki ayakların pozisyonu da genel olarak tipin replikleriyle uyumludur. Herakles sopası, üzerine atılı aslan postu ve tip için karakteristik olmayan küçük bir yaban domuzu, genelden farklı olarak tam plastik değil, desteğin ön yüzünde kabartma olarak işlenmiştir. Repliklerin genelinde kayalığa veya bir boğa başına dayalı olarak duran sopa, bu kez yaban domuzunun üzerinde yer almaktadır. Domuz betimi, Herakles'in Erymanthos yaban domuzunu yakalaması *mythos*'una¹⁰⁵ gönderme yapan bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Heykeltik, üslup itibarıyla bu tipin replikleri için karakteristik olmayan bazı unsurlar bulundursa da bunları, heykeltik yapan yerel atölyenin geleneğiyle ve sadece heykeltıraşın serbestisiyle ilişkilendirmek mümkündür. Bu konu, daha ileri araştırmalar gerektirse de şimdilik eserin yerel bir üslubu yansıttığını ve muhtemelen küçük bir yerel atölye tarafından yapılmış olduğunu söylemek mümkündür.

Herakleia Pontike'nin M.S. III. yüzyıl sikkelerinde Herakles (Farnese) betimli sikkelere rastlamak da mümkündür (Res. 16).¹⁰⁶ Bunun yanı sıra Herakles'in, birçok arkeolojik eser üzerindeki betimlerden bilinen Erymanthos Domuzu'nu sırtladığı sahne, gene M.S. III. yüzyıl Herakleia Pontike sikkeleri üzerinde görülmektedir (Res. 17).¹⁰⁷

Kaide üzerindeki başta C formulu sigma harfi olmak üzere yazıt karakteri eserin, M.S. II. yüzyılın sonu ile M.S. III. yüzyılın ilk yarısındaki döneme tarihlenmesi gerektiğini düşündürse de, heykelin kalan kısımlarındaki üslup özellikleri ve Anadolu'da bulunmuş diğer benzer Herakles heykelleri temel alın-

¹⁰⁵ Herakles'in dördüncü görevi için bk. Apollod. 2,5,4.

¹⁰⁶ Rec. Gén. Héraclée 106 (Septimius Severus); 239 (Gallienus).

¹⁰⁷ Rec. Gén. Héraclée 107 bis (Septimius Severus), 132 (Caracalla), 163 (Geta), 193 (Maximinus), 220 (III. Gordianus), 240 (Gallienus).

rak M.S. III. yüzyıl özellikleri gösterdiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁸ Tüm bu veriler ışığında eseri M.S. III. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmeyi uygun buluyoruz.

Res. 16

Res. 17

Res. 16. Herakles Farnese Betimli Herakleia Pontike Sikkesi Gallienus Dönemi, M.S. 253–268, *Courtesy of Museumlandschaft Hessen-Kassel, Inv. Nr. 613* (<http://www.wildwinds.com>)

Res. 17. Erymanthos Domuzunu Sırtlayan Herakles Betimli Herakleia Pontike Sikkesi Septimius Severus Dönemi, M.S. 198–211, *Rec. Gén. Héraelée 107 bis*. (<http://www.asiaminorcoins.com>)

Kaynakça

- Abbasoğlu – Akçay-Güven 2013 H. Abbasoğlu – B. Akçay-Güven, Perge'den Bir Bütün Olarak Herakles Heykeli, şurada: O. Tekin et al. (edd.), *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler. Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, İstanbul 2013, 1–12.
- Arslan 2007 M. Arslan, *Mithridates VI Eupator. Roma'nın Büyük Düşmanı*, Antalya 2007.
- Ascough et al 2012 R. G. Ascough – P. A. Harland – J. S. Kloppenborg, *Associations in the Greco-Roman World. A Sourcebook*, Berlin 2012.
- Avram et al. 1999 A. Avram – M. Barbulescu – V. Georgescu, *Deux tablettes sacrées de Callatis, Horos 13*, 1999, 225–232.
- Boardman et al. 1988(a-b) J. Boardman – O. Palagia – S. Woodford, s.v. Herakles, *LIMC 4,1*, 1988, 728–838; *4,2*, 1988, 444–559.
- Boardman et al. 1990(a-b) J. Boardman – O. Palagia – S. Woodford, s.v. Herakles, *LIMC 5,1*, 1990, 1–192; *5,2*, 1990, 6–188.
- Bosch 1967 E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967.
- Burkert 1985 W. Burkert, *Greek Religion*, Harvard 1985.
- Burstein 1976 S. M. Burstein, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, Berkeley 1976.
- Chirica 1998 É. Chirica, *Le culte d'Héraclès Pharangetiès à Héraelée du Pont*, *RÉG 111*, 1998, 722–731.
- Cluzeau 2014 F. Cluzeau, *An Homeric Dream Oracle From Termessos, Adalya 17*, 2014, 159–179.
- Comstock – Vermeule 1976 M. B. Comstock – C. V. Vermeule, *Sculpture in stone: the Greek, Roman and Etruscan collections of the Museum of Fine Arts*, Boston 1976.
- Corsten 2006 T. Corsten, *Prosopographische und onomastische Notizen II*, *EA 39*, 2006, 121–132.
- Corsten 2007 T. Corsten, *Prosopographische und onomastische Notizen III*, *Gephyra 4*, 2007, 133–144.
- Cseprigi 2012 I. Cseprigi, *Changes in Dream Patterns between Antiquity and Byzantium: The Impact of Medical Learning on Dream Healing*, şurada: I. Cseprigi – C. Burnett (edd.), *Ritual Healing. Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period*, Frenze 2012, 131–145.
- Despinis 2007 G. I. Despinis, *Neues zu der spätarchaischen Statue des Dionysos aus Ikaria*, *MDAI(A) 122*, 2007, 103–137.

¹⁰⁸ Eserin, arkeolojik bağlamda M.S. III. yüzyıl özellikleri gösterdiğine dair öngörüş bildiren Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Klasik Arkeolog Prof. Dr. Ayşe Çalık-Ross'a teşekkür ederim.

- Erol-Özdizbay 2011 A. Erol-Özdizbay, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pontus-Bithynia Eyaleti'nde Agon'lar ve Agonistik Sikkeler, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Gorrini 2001 M. E. Gorrini, Gli eroi salutari dell'Attica, ASAA 79, 2001, 299–315.
- Gorrini 2012 M. E. Gorrini, Healing Statues in the Greek and Roman World, şurada: I. Cseprigi – C. Burnett (edd.), Ritual Healing. Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period, Frenze 2012, 107–130.
- Hamilton 1906 M. Hamilton, Incubation. The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches, London 1906.
- Hanell 1934 K. Hanell, Megarische Studien, Lund 1934.
- Hanson 1980 J. S. Hanson, Dreams and Visions in the Graeco-Roman World and Early Christianity, ANRW II.23.2, 1980, 1395–1427.
- Harrisson 2013 J. Harrisson, Dreams and Dreaming in the Roman Empire: Cultural Memory and Imagination, New York 2013.
- Huelsen 1905 Ch. Huelsen, Jahresbericht über neue Funde und Forschungen zur Topographie der Stadt Rom. II. Die Ausgrabungen auf dem Forum Romanum 1902–1904, MDAI(R) 20, 1905, 1–119.
- İlaslı – Üyümez 2008 A. İlaslı – M. Üyümez, Afyonkarahisar Müzeleri ve Ören Yerleri, İstanbul 2008.
- Jackson 1999 R. Jackson, Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar, (çev. Ş. Mumcu), İstanbul 1999.
- Jacopi 1932 G. Jacopi, Nuove Epigrafi Dalle Sporadi Meridionali, şurada: G. Jacopi, Clara Rhodos: studi e materiali pubblicati a cura dell'Istituto storico-archeologico di Rodi, Parte 5, Vol. 2, Rodi 1932, 165–256.
- Kalinka 1933 E. Kalinka, Aus Bithynien und Umgegend, JÖAI 28, 1933, 45–112.
- Karauğuz 2008 G. Karauğuz, Karadeniz Ereğlisi ve Amasra Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Eserler Hakkında, AST 25.1, 2008, 55–64.
- Karauğuz et al. 2010 G. Karauğuz – A. Akış – H. İ. Kunt, Zonguldak Bölgesi Arkeoloji Eskiçağ Tarihi ve Coğrafi Araştırmaları. Arkeolojik Yerleşmeler, Kalıntılar, Buluntular ile Kdz. Ereğli ve Amasra Arkeoloji Müzesi'nden Bazı Eserler, Konya 2010.
- Kavvadias 1894 P. Kavvadias, Ἐπιγραφὰὶ ἐξ Ἐπιδαύρου, Αρχαιολογική εφημερίς 33, 1894, 15–24.
- Kearns 1989 E. Kearns, The Heroes of Attica, London 1989.
- Keppie 2002 L. Keppie, Understanding Roman Inscriptions, Baltimore 2002.
- Krull 1985 D. Krull, Der Herakles vom Typ Farnese. Kopienkritische Untersuchung einer Schöpfung des Lysipp, Frankfurt a. M. 1985 (Europäische Hochschulschriften. Reihe 38, Archäologie; Bd. 5).
- Lalonde 2006 G. V. Lalonde, Horos Dios. An Athenian Shrine and cult of Zeus, Leiden 2006.
- Lauriola 2013 R. Lauriola, Heracles Alexikakos and Heracles Opsophagos: Multiple Symbolism of an Aristophanic Image, şurada: G. Rata (ed.), Linguistic Studies of Human Language, Atiner 2013, 117–128.
- Leschhorn 1998 W. Leschhorn, Die Verbreitung von Agonen in den östlichen Provinzen des römischen Reiches, Stadion 24.1, 1998, 31–57.
- Leuci 1993 V. A. Leuci, Dream-technical terms in the Greco-Roman world, 1993 (University of Missouri PhD Thesis).
- McLean 2005 B. H. McLean, An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.E. A.D. 337), Ann Arbor 2005.
- Meier 2009 C. A. Meier, Healing Dream and Ritual. Ancient Incubation and Modern

- Psychotherapy, Einsiedeln 2009.
- Mendel 1901 G. Mendel, Inscriptions de Bithynia, BCH 25, 1901, 1–92.
- Merkelbach 1991 R. Merkelbach, Weg mit Dir, Herakles, in die Feuershöhle!, ZPE 86, 1991, 41–43.
- Mitchell-Boyask 2008 R. Mitchell-Boyask, Plague and the Athenian Imagination: Drama, History, and the Cult of Asclepius, Cambridge – New York 2008.
- Mora 1994 F. Mora, Die griechischen Theophoren Namen (im Bereich der griechischen Inseln), Pomoerium 1, 1994, 15–35.
- Oberhelman 1983 S. M. Oberhelman, Galen. On Diagnosis from Dreams, Journal of the history of medicine and allied sciences 38, 1983, 36–47.
- Oberhelman 1987 S. M. Oberhelman, The Diagnostic Dream in Ancient Medical Theory and Practice, Bulletin of the history of medicine 61, 1987, 47–60.
- Olshausen 1990 E. Olshausen, Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos. Ein erster Bericht, ANRW II 18.3, 1990, 1865–1906.
- Öztürk 2013a B. Öztürk, Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğli) Antik Kenti Epigrafik Araştırmaları ve Tarihsel Sonuçları, şurada: N. Türker (ed.), Sinop, I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi Bildirileri, 6–9 Ekim 2011, Karabük 2013, 505–528.
- Öztürk 2013b B. Öztürk, Tios (Zonguldak-Filyos) Antik Kenti'nde Dinsel İnanışlar ve Kültürler, şurada: Ş. Dönmez (ed.), Güneş Karadeniz'den Doğar. Sümer Atasoy Armağanı/Lux Ex Ponto Euxino. Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy, İstanbul 2013, 331–346.
- Öztürk – Sönmez 2009 B. Öztürk – İ. F. Sönmez, New Inscriptions from Karadeniz Ereğli Museum, ArkSan 133, 2009, 129–138.
- Öztürk – Sönmez 2011 B. Öztürk – İ. F. Sönmez, New Inscriptions from the Karadeniz Ereğli Museum II, ArkSan 137, 2011, 155–166.
- Paris – Holleaux 1885 P. Paris – M. Holleaux, Inscriptions de Carie, BCH 9, 1934, 68–84.
- Parker 1996 R. Parker, Athenian Religion: A History, Oxford 1996.
- Parker 2000 R. Parker, Theophoric Names and the History of Greek Religion, şurada: S. Hornblower – E. Matthews, Greek Personal Names: Their Value as Evidence, New York 2000, 53–79.
- Pearcy 1988 L. T. Percy, Theme, Dream, and Narrative: Reading the Sacred Tales of Aelius Aristides, Transactions of the American Philological Association 118, 1988, 377–391.
- Petsalis-Diomidis 2006 A. Petsalis-Diomidis, 'Sacred writing, sacred reading: the function of Aelius Aristides' self-presentation as author in the Sacred Tales, şurada: J. Mossman – B. McGing (edd.), The Limits of Ancient Biography, Swansea 2006, 193–211.
- Preisendanz – Henrichs 1974 K. Preisendanz – A. Henrichs, Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri I–II, Stuttgart ²1974.
- Rec. Gén. W. H. Waddington – F. Babelon – T. Reinach (edd.), Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure. Tome premier 1er fascicule: Pont et Paphlagonie, Paris ²1925.
- Renberg 2003 G. H. Renberg, Commanded by the Gods: An Epigraphical Study of Dreams and Visions in Greek and Roman Religious Life, North Carolina 2003 (Duke University, Department of Classical Studies, PhD Thesis).
- Robert 1936 L. Robert, Bibliothèque Nationale: Département des médailles et des anti-ques: Collection Froehner I: Inscriptions grecques, Paris 1936.
- Robert 1937 L. Robert, Études Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Paris 1937.
- Robert 1965 L. Robert, Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, XIII, Paris 1965.

- Robu 2012 A. Robu, Les établissements mégariens de la Propontide et du Pont-Euxin: réseaux, solidarités et liens institutionnels, *Pallas* 89, 2012, 181–195.
- Rouse 1902 W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings. An essay in the History of Greek Religion*, Cambridge 1902.
- Rösch 1979 G. Rösch, Der Aufstand der Herakleioi gegen Phokas (608–610) im Spiegel numismatischer Quellen, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 28, 1979, 51–62.
- Salowey 2002 C. A. Salowey, Herakles and Healing Cult in the Peloponnesos, şurada: R. Hægg (ed.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceeding of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens*, 11–13 June 1994, Stocholm 2002, 171–177.
- Santoro 1974 M. Santoro, *Epitheta Deorum in Asia Graeca Cultorum ex Auctoribus Graecis et Latinis*, Milano 1974.
- Saprykin 1978 S. J. Saprykin, О культе Геракла в Херсонесе и Гераклее в эпоху эллинизма (Le culte d'Héraclès à Chersonèse et à Héraclée à l'époque de l'hellénisme), *Sovetskaja archeologija* 1, 1978, 38–62 (Rusça).
- Saprykin 2010 S. J. Saprykin, Male Deities and their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods, şurada: E. K. Petropoulos – A. A. Maslennikov (edd.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessaloniki 2010, 465–514.
- Stafford 2010 E. Stafford, Herakles between Gods and Heroes, şurada: N. Bremmer – A. Erskine (edd.), *The Gods of Ancient Greece, Identities and Transformations*, Edinburg 2010, 228–244.
- Stafford 2012 E. Stafford, *Herakles*, Oxford 2012.
- Süsserott 1968 H. K. Süsserott, *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus. Untersuchungen zur Zeitbestimmung*, Roma 1968.
- Svoronos 1911 J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum, Textband II*, Athen 1911.
- Terpstra 2011 T. T. Terpstra, *Trade in the Roman Empire: A Study of the Institutional Framework*, Columbia University 2011.
- Wiegand 1904 T. Wiegand, Reisen in Mysien, *MDAI(A)* 29, 1904, 254–339.
- Woodford 1971 S. Woodford, Cults of Heracles in Attica, şurada: D. G. Mitten et al. (edd.), *Studies presented to George M. A. Hanfmann*, Mainz 1971, 211–225.
- Woodford 1976 S. Woodford, Heracles Alexikakos Reviewed, *AJA* 80.3, 1976, 291–294.
- Wycherley 1959 R. E. Wycherley, Two Athenian Shrines, *AJA* 63.1, 1959, 67–72.
- Vanderpool 1960 E. Vanderpool, News Letter from Greece, *AJA* 64.3, 1960, 265–271.
- Van de Vorst 1911 L. Van de Vorst, Saint Phocas, *Analecta Bollandiana* 30, 1911, 252–295.
- Van Straten 1976 F. T. Van Straten, Daikrates' dream. A votive relief from Kos, and some other "kat'onar" dedications, *Bulletin antieke beschaving: annual papers on classical archaeology* 51, 1976, 1–27.
- Vermeule 1990 C. C. Vermeule, 172. Statue of Herakles resting, maybe contemplating Telephos, şurada: D. v. Bothmer (ed.), *Glories of the Past. Ancient Art from the Shelby White and Leon Levy Collection*, New York 1990, 237–238.
- Versnel 1987 S. Versnel, What did Ancient Man see when He saw a God? Some Reflections on Greco-Roman Epiphany, şurada: D. v. d. Plas (ed.), *Effigies Dei. Essays on the History of Religions*, Leiden 1987, 42–55.
- Von Heintze 1965 H. von Heintze, Herakles Alexikakos, *MDAI(R)* 72, 1965, 14–40.